

УДК 32.:351](477)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПУБЛІЧНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

I. В. Рейтерович,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичної аналітики і прогнозування,
Національна академія державного управління при Президентові України

У статті комплексно проаналізовано особливості трактування поняття «публічна сфера» на сучасному етапі, визначено її базові функції та елементи, досліджено специфіку функціонування публічної сфери в Україні (зокрема, автором доведено, що вона суттєво деформована під тиском корпоративних інтересів, не консолідована на загальнонаціональному та, відповідно, макрополітичному рівні, розвивається в контексті державної, а не публічної політики, часто віддаючи пріоритет не стільки публічним інтересам суспільства, скільки інтересам окремих груп) та з'ясовано перспективи функціонування публічної сфери в контексті структуризації і модернізації громадянського суспільства, появи нових механізмів комунікації в трикутнику «держава – бізнес – суспільство».

Ключові слова: публічна сфера, публічна політика, групи інтересів, громадянське суспільство, демократія, зв'язки з урядовими структурами.

I. V. Reiterovych,

Ph.D in Political Science, Associate Professor of the Political Analysis and Forecasting Chair, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

THE FEATURES OF PUBLIC SPHERE IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS

The article investigates the comprehensive analyze of «public sphere» term interpretation at the present stage, its basic functions and elements, the specifics of public sphere functioning in Ukraine (in particular, the author proved, that it is substantially deformed under pressure of corporate interests, not consolidated at the national and macro-political levels, developed in the context of state policy, often giving priority to certain groups of interests, excluding public interest of society). It is clarified the prospects of public sphere functioning in the context of structuring and modernization of civil society, new mechanisms development of communication triangle «state – business – society».

Key words: public sphere, public policy, groups of interest, civil society, democracy, government relations.

И. В. Рейтерович,

кандидат политических наук, доцент,
доцент кафедры политической аналитики и прогнозирования,
Национальная академия государственного управления при Президенте Украины

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПУБЛИЧНОЙ СФЕРЫ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье комплексно проанализированы особенности трактовки понятия «публичная сфера» на современном этапе, определены ее базовые функции и элементы, исследована специфика функционирования публичной сферы в Украине (в частности, автором доказано, что она существенно деформирована под давлением корпоративных интересов, не консолидирована на общенациональном и, соответственно, макрополитическом уровне, развивается в контексте государственной, а не публичной политики, как правило отдавая приоритет не столько публичным интересам общества, сколько интересам отдельных групп) и выяснены перспективы функционирования публичной сферы в контексте структуризации и модернизации гражданского общества, появления новых механизмов коммуникации в треугольнике «государство – бизнес – общество».

Ключевые слова: публичная сфера, публичная политика, группы интересов, гражданское общество, демократия, связи с правительственными структурами.

Постановка проблеми. Проблема дихотомії публічного та приватного залишається однією з найбільш актуальних у світовому соціально-політичному дискурсі, що зумовлено процесами модернізації системи публічного управління в

розвинених демократичних країнах, зокрема розширенням ролі горизонтальних зв'язків у трикутнику «держава – бізнес – суспільство». Особлива роль у зазначених процесах належить публічній сфері як простору, створеному приватними інди-

© Рейтерович І. В., 2015

відами для обміну інформацією, та думками, що не контролюється безпосередньо державою або бізнесом.

Дискусії про публічну сферу, що сформувалася разом із зародженням капіталізму та ліберальних демократичних цінностей у Західній Європі, точаться вже кілька століть, відповідно, сам феномен неодноразово піддавався новим трактуванням як з точки зору співвідношення публічного та приватного (public-private debate), так і в контексті політико-комунікативних практик.

На сьогодні ступінь розвитку публічної сфери – один з основних критеріїв оцінки якості демократії, оскільки дотримання, захист та гарантія прав та свобод громадянина можливі лише за її наявності. Публічна сфера виступає своєрідним «продовженням» громадянського суспільства як арена участі в державних справах та як форма контролю над державними інститутами. Отже, теза, висловлена Дж.Дьюї ще в 1927 р. про те, що суспільство неможливе без встановлення повної публічності стосовно всіх важливих для нього наслідків, відповідно, усе, що перешкоджає публічності, обмежує її, обмежує та спотворює також і громадську думку, стримуючи та спотворюючи осмислення суспільних справ [2, с. 121], і донині не втратила своєї актуальності, особливо враховуючи розширення можливостей громадян впливати на прийняття політико-управлінських рішень у розвинених демократичних країнах, використовуючи новітні інформаційні та комунікаційні технології.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою. Проблеми розвитку та трансформації публіки та публічності висвітлювалися в працях Дж.Дьюї, У.Ліпмана, Р.Сеннета, Ч.Райта Міллса, А.Феррари, А.Янга та ін. Теоретичний доробок щодо публічної сфери та публічного простору міститься в дослідженнях таких зарубіжних авторів, як Х.Арендт, С.Бенхабіб, М.Кастельс, Ю.Красін, Ш.Муфф, Ю.Габермас. Історичний взаємозв'язок громадянського суспільства та публічної сфери перебуває у фокусі дослідницьких інтересів Е.Арато, Дж.Коена та Д.Кіна.

В Україні проблеми функціонування публічної сфери в контексті становлення та розвитку системи публічної політики й управління досліджують Ю.Древаль, С.Лукин, О.Оболенський, С.Ситник, С.Телешун, О.Третяк та ін.

Водночас, попри наявність ґрунтовних наукових розвідок із зазначеної проблематики, питання, пов'язані із сучасними трансформаціями публічної сфери під впливом глобалізаційних тенденцій тощо, залишаються малодослідженими в Україні.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Поняття «публічна сфера» («public sphere») та пов'язане з ним поняття «публічна політика» («public policy») до сьогодні не отримали у вітчизняному політологічному та державно-управлінському дискурсі належного визнання. Значною мірою це було пов'язано з відсутністю відповідного «соціального замовлення». Наукові дослідження, починаючи з 1991 р., концентрувалися переважно або на загальній теорії політики, або на різноманітних політичних технологіях, проектуванні та кореляції іміджу політичних суб'єктів, вивченні політико-економічних та соціальних конфліктів тощо. Конкретні механізми вироблення та реалізації публічної політики, а отже й функціонування публічної сфери досліджувалися недостатньо. Це, у свою чергу, суттєво обмежує можливості запровадження нових ефективних механізмів комунікації в трикутнику «держав – бізнес – суспільство». Подальша інтеграція України в європейський простір надає нового імпульсу дослідженням специфіки функціонування та трансформації публічної сфери, оскільки розвиток останньої є одним із пріоритетів ЄС.

Формулювання мети статті. Метою статті є аналіз основних проблем розвитку публічної сфери в Україні та визначення перспектив її розвитку на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Публічна сфера згідно з визначенням Ю.Габермаса є тією сферою соціального життя, де формується громадська думка [11, с. 231]. Роздуми Ю.Габермаса про категорію публічної сфери в його ранніх роботах багато в чому перекликаються з «публічним простором» Х.Арендт [1, с. 211–215], під яким вона розуміє місце, де людина стає громадянином, бере участь особисто в обговоренні суспільних справ, привселюдно виражає свої думки та обмінюється ними з іншими громадянами. Однак між цими двома підходами є суттєве розходження: якщо для Х.Арендт публічність пов'язана з прямою взаємодією індивідів, які поділяють ту або іншу систему цінностей, що є основою для правильної інтерпретації дій кожного, то для Ю.Габермаса публічна сфера – це принципово позаособистістний феномен, у якому не стільки здійснюються дії, скільки відбувається комунікація, обмін інформацією, думками. Публіка у розумінні німецького соціолога та філософа може бути розсіяна в різних місцях, але завдяки ЗМІ люди завжди чують один одного, це насамперед ті, які читають.

У 2006 р. Ю.Габермас уточнив своє визначення публічної сфери, представивши її як «посеред-

ницьку систему комунікації між формально організованими та неформальними, що відбуваються віч-на-віч, обговореннями на аренах, розташованих як нагорі, так і знизу політичної системи» [10, с. 415]. На його думку, ключовими елементами публічної сфери є «загальний доступ, достовірні джерела інформації, добровільна участь, раціональна дискусія та аргументація, свобода висловлювання думок, свобода обговорювати державні справи, свобода брати участь в обговоренні поза інституціональними ролями» [12, с. 41].

Послідовники Ю.Хабермаса в контексті дослідження функціонування публічної сфери вважають, що фактично йдеться про своєрідний форум публічного дискурсу, атрибутами якого є вільна дискусія та вільні засоби комунікації, необхідні різноманітним групам інтересів, по-перше, для ефективного захисту від зловживань з боку держави, по-друге, для підтримки і розширення участі суспільства в політичних процесах, зокрема спільної практичної діяльності, спрямованої на досягнення цілей, що всіма поділяються [9, с. 174].

У свою чергу, на думку німецького соціолога М.Ріттера, ключовим поняттям у розумінні публічної сфери є «демократія участі». Саме добровільна участь населення на постійній основі в політичному процесі є єдиною гарантією збереження демократії [6, с. 20]. При цьому важливо, щоб суспільні проблеми розв'язувалися з максимальним урахуванням інтересів «приватного» і «публічного», тобто всього суспільства.

У цілому публічна сфера, не будучи політичним або соціальним інститутом [13, с. 501], виконує однак п'ять найважливіших функцій, що забезпечують взаємодію держави і суспільства (різноманітних груп інтересів) у формуванні питань, що виражають суспільно значущий інтерес [8, с. 164].

По-перше, це функція артикуляції та агрегації суспільних інтересів, тобто перетворення соціальних очікувань у конкретні політичні вимоги, а також узгодженням приватних вимог та потреб, установлення між ними певної ієрархії та вироблення на цій основі спільних групових цілей, що, у свою чергу, суттєво знижують соціальну напруженість у суспільстві, закладають основи для консенсусної демократії, що в подальшому сприяє адаптації політичної системи до нових умов функціонування. По-друге, функція публічного контролю за діяльністю влади (публічна сфера має нормативний статус і вважається тим місцем, усередині якого державні справи можуть піддаватися постійній громадській перевірці). По-третє, інформаційно-комунікативна функція

(відкрита комунікація в публічній сфері має дискурсивну функцію, будучи форматом, що дає змогу здійснювати широкий обмін ідеями, думками та аргументами). По-четверте, функція впливу на формування публічної політики. По-п'яте, функція політичної освіти громадян (публічна сфера – це своєрідне об'єднання експертів, які дають оцінку різноманітним явищам політичного та соціально-економічного життя) та, частково, формування політичної еліти (через так званих лідерів громадської думки, громадських активістів тощо).

Ефективність публічної сфери залежить від багатьох факторів, ключовими з яких є ступінь доступності, ступінь автономії (свобода від примусу), заперечення ієрархії (рівна участь), влада закону (субординація державі) та якість участі (загальна прихильність до раціонально-критичного дискурсу, влади аргументації). Не менш важливими є учасники публічної сфери. Однією з найпоширеніших є типологія, запропонована Ю.Габермасом, згідно з якою виділяють три основних типи учасників публічної сфери. Учасники першого типу приходять у неї «ззовні»: головний ресурс, який вони шукають, – це вплив. У цьому разі публічна сфера інструментально використовується членами політичних партій, різного роду лобістами, членами парламенту або уряду. Учасники другого типу поповнюють публічну сферу «зсередини», захищаючи різні суспільні інтереси, інституціональні реформи, нові права, відстоюючи ті або інші колективні ідентичності. Третій тип – це журналісти, діячі мас-медіа, які контролюють відбір тем, текстів і авторів, що циркулюють у публічній сфері [5, с. 30–31].

На сьогодні основними перешкодами для розвитку публічної сфери є корпоративно-егоїстичний характер приватної сфери та складнощі формування громадянського суспільства [5, с. 8]. Крім того, публічна сфера піддається суттєвим трансформаціям, виникають нові явища – публічна приватність (розкриття приватного життя в публічній сфері) та приватна публічність (обмеження аудиторії, перед якою відбувається презентація приватної сфери). При цьому обмеження інституціональних каналів реалізації громадської участі, поширення консумеризму, розвиток маскультурної індустрії, домінування приватного над публічним суттєво обмежують та послаблюють навички та, що найголовніше, потреби самоорганізації громадян, здатність поділяти суспільний інтерес та відстоювати права.

У цілому йдеться про стагнацію процесів формування громадянської суб'єктності. При цьому особливого поширення набувають механізми

ілюзорної публічності, симуляція «вільного» політичного та навіть споживчого вибору, оскільки офіційні ЗМІ (а також ЗМІ, які контролюються великим бізнесом), з одного боку, консервують такий пасивний стан суспільства, а з другого – формують різноманітні контрпубліки, які відстоюють їхні інтереси. Усе це дає підстави багатьом дослідникам говорити про формування «маніпулятивної публічної сфери», яка немає нічого спільного з демократичними практиками (зокрема, Д.Кін влучно підмітив, що публічна сфера нерозривно пов'язана з громадянським суспільством та його принципами плюралізму й незалежності позицій, на відміну від медіа-простору, підданого впливу влади та капіталу).

Розвинені країни намагаються протистояти вищевказаним негативним тенденціям, приділяючи значну увагу розвитку публічної сфери. Виходячи з програмних документів, наприклад, Європейської комісії, починаючи з 2006 р., ключ для вирішення цього завдання – сприяння розвитку європейських інститутів у публічній сфері. Розвиток сфери комунікації із суспільством було визнано однією зі стратегічних цілей. У цілому нова політика була спрямована на підвищення прозорості ЄС. Крім того, вона була розроблена для сприяння діалогу із громадянами та у такий спосіб готувала ґрунт для включення широких верств населення до участі в інтеграційних процесах. Спрямованість нової політики – сприяння розвитку європейської публічної сфери, що розуміється як формування транснаціональних мереж зв'язку, у рамках яких європейські громадяни зможуть брати участь у публічних дебатах із питань, що становлять спільний інтерес, в обхід національних структур влади [3, с. 22].

У цілому розвиток європейської публічної сфери є важливою темою останнього десятиліття в розвитку ЄС, до якої велика увага приділяється також і на інституціональному рівні: наприклад, ще в 2005 р. було створено план дій для Європейської комунікації («Action Plan to improve communicating Europe»), план із розвитку демократії, діалогу та дебатів («Plan D for Democracy, Dialogue and Debate»), а також «Білу книгу» для розробки та координування Європейської комунікаційної політики («White Paper on a European Communication Policy»).

Що стосується функціонування вітчизняної публічної сфери, то її основні параметри були сформовані в 90-х рр. ХХ ст. Оскільки в радянських період публічна сфера як така була делегітимізована (деякі дослідники, зокрема М.Ріттер, вважають, що в СРСР існувала напівпублічна

сфера, основою якої були різноманітні форми дисидентських гуртків), у 1990-х рр. відбулася своєрідна «приватизація» публічної сфери різними групами інтересів (основа роль належала великому бізнесу та державній бюрократії). У результаті реальний зміст публічної сфери як арени самостійної політичної активності громадян поза системними механізмами держави та приватної економіки було втрачено. Як наслідок, на сьогодні вітчизняна публічна сфера характеризується:

а) суттєвою деформацією під тиском корпоративних інтересів (зокрема, фактично всі впливові ЗМІ належать фінансово-політичним групам);

б) відсутністю консолідації на загальнонаціональному та, відповідно, макрополітичному рівні (події кінця 2013–2015 рр., пов'язані з окупацією АР Крим та частини Донецької і Луганської областей фактично призупинили формування єдиної публічної сфери, суттєво звузивши її);

в) функціонуванням у контексті державної, а не публічної політики (часто пріоритет віддається не стільки публічним інтересам суспільства, скільки інтересам окремих груп – великого капіталу, бюрократії тощо).

Водночас для української публічної сфери від початку був характерний змагальний плюралізм, оскільки у боротьбі за громадську думку брали участь різні актори, які володіли різноманітними ресурсами. Спроби монополізувати доступ одним з акторів (фінансово-політичними групами, владою) наражалися на протидію з боку громадськості (2004–2005 рр., 2013–2014 рр.).

Особливо актуальними на сьогодні для України є глобальні виклики публічній сфері, оскільки через слабкість політичних та державних інститутів, відсутність традицій консенсусної демократії, незавершеність процесів трансформації суспільства тощо вітчизняна публічна сфера фактично має «виживати» самотужки, не сподіваючись на підтримку з боку держави, навіть більше – часто вступаючи з державою у конфлікти. При цьому особлива небезпека криється у посиленні корпоративістських та лібертарних тенденцій (що, до речі, характерно й для розвинених демократичних країн світу, які прийнято вважати «еталоном демократії»).

Вплив корпоративного фактора в Україні є надзвичайно вагомим, оскільки фінансово-політичні групи є основними політичними акторами, що визначають основні вектори розвитку держави. Монополізація політичних та економічних ресурсів досягла максимуму в 2013 р., після чого через зовнішньополітичні та соціально-економічні причини позиції корпоративного сектору

суттєво похитнулися. Попри це, великий бізнес продовжує відігравати важливу роль, паралельно намагаючись «розмити» публічну сферу, яка значною мірою була невідконтрольна корпоративному сектору. Розв'язання цієї проблеми, однак, достатньо просте – ще Ю.Габермас указував на демократизацію існуючих корпоративних утворень як на один із можливих способів розв'язання проблеми занепаду публічної сфери [4, с. 141]. Разом з тим зазначена демократизація можлива виключно за умови тристоронньої взаємодії бізнесу, держави та суспільства, причому великий бізнес має усвідомити свою соціальну роль та поступово відмовитися від недемократичних практик.

Що стосується поширення лібертарних тенденцій, то для України останнім часом характерними є деполітизація суспільного життя, політична та електоральна апатія, домінування споживацьких цінностей, тотальний суб'єктивізм тощо. Для цього існують як об'єктивні (соціально-економічна криза, воєнні дії на частині території), так і суб'єктивні (низька якість політичної еліти, намагання різноманітних груп впливу монополізувати доступ до владних ресурсів) чинники. Розв'язання цієї проблеми пов'язано з діяльністю різноманітних груп інтересів, які через вплив на формування ціннісної системи суспільства мають сприяти адаптації соціуму до змін через ресоціалізацію (функція аксіологічної трансформації).

Попри вищезазначені проблеми, публічна сфера в Україні поступово еволюціонує, чому значною мірою сприяє, по-перше, розвиток соціальних медіа, по-друге, структуризація та модернізація громадянського суспільства, поява нових механізмів комунікації у трикутнику «держава – бізнес – суспільство».

Нові інформаційні та комунікаційні технології суттєво розширили можливість представлення організацій громадянського суспільства та громадськості в цілому в публічній сфері. Інтерактивні технології розширюють можливості для інформування та мобілізації своїх прихильників, пошуку партнерів, вивчення потреб і думок цільових груп, організації лобістської діяльності організацій громадянського суспільства, впровадження механізмів адвокати та навіть пошуку фінансування через соціальні мережі [7, с. 57], що підтверджують результати соціологічних опитувань. Так, організації громадянського суспільства, які мають власну веб-сторінку (у 2002 р. таких було 13%, у 2014 р. – 47%) та активно користуються соціальними мережами (69% опитаних

організацій) мають значно вищу організаційну спроможність і можуть краще надавати послуги своїм клієнтам, представляти та захищати їхні інтереси [7, с. 58]. Події кінця 2013–2014 рр. яскраво продемонстрували роль соціальних мереж у розвитку публічної сфери в Україні, зокрема, саме соціальні мережі, надаючи рівні можливості для ідей та мереж однодумців, сприяючи швидкому поширенню інформації, стали основою формування волонтерського руху.

Що стосується нових механізмів комунікації у трикутнику «держава – бізнес – суспільство», то одним із найбільш перспективних є Government Relations (зв'язки з урядовими структурами, зв'язки з державою) – специфічний вид діяльності груп інтересів (неурядових організацій, структур бізнесу), спрямований на побудову ефективних та довгострокових взаємовідносин з органами державної влади всіх рівнів з метою отримання не лише взаємовигідного, а й суспільно корисного результату.

Основними суб'єктами практики Government Relations (GR) є організації бізнесу (окремі фінансово-промислові групи, транснаціональні корпорації, асоціації бізнесу, які іноді об'єднуються у так звані GR-коаліції – інституціоналізовані галузеві, регіональні або національні організації бізнесу, мета яких – відстоювання інтересів своїх членів під час діалогу з органами державної влади) та інститути громадянського суспільства (неурядові організації, різноманітні асоціації, фонди тощо).

У цілому GR доповнює традиційні для демократії системи територіального та партійного представництва, оскільки:

- 1) сприяє залученню у процеси вироблення та прийняття політико-управлінських рішень різноманітних груп інтересів;
- 2) розширює можливості для артикуляції, агрегації та інтеграції інтересів;
- 3) сприяє реалізації конституційних прав громадян на участь в управлінні;
- 4) підвищує ефективність роботи органів державної влади тощо.

Актуальність GR у сучасних умовах не викликає сумнівів, оскільки GR фактично налагоджує нові та оптимізує вже сформовані механізми взаємодії органів державної влади та груп інтересів. Зазначена взаємодія передбачає делегування державою бізнесу та, частково, громадським організаціям частини своїх управлінських функцій і повноважень на основі принципу субсидіарності. Таким чином, GR дає можливість вибудувати діалог та наблизити, з одного боку, бізнес і громад-

ські організації до розуміння труднощів управління державою та суспільством, а з другого – урядові структури до складностей ведення бізнесу та громадської діяльності. Використовуючи механізми GR, бізнес та громадськість стають активними учасниками процесу прийняття рішень, що спонукатиме їх до розширення практики GR на основі світового досвіду.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Стан публічної сфери, яка є невід’ємною частиною демократії, є одним із найважливіших показників у будь-якій країні світу, що дає змогу зробити висновок про те, наскільки публічна політика відповідає своєму головному призначенню – досягати суспільно значущих цілей та вирішувати суспільно важливі завдання.

Селективна функція публічної сфери полягає в тому, що в результаті відкритої конкуренції різноманітних приватних інтересів на перший план виходять ті, які відповідають головним очікуванням суспільства і на які в подальшому має орієнтуватися держава під час прийняття рішень. Цей процес достатньо складний, оскільки держава намагається в той чи інший спосіб контролювати інститути громадянського суспільства або обмежити їхні можливості впливати на прийняття державно-управлінських рішень, що актуалізує, по-перше, роль нових інформаційних та комуні-

каційних технологій (передусім соціальних мереж), по-друге, необхідність розробки нових механізмів взаємодії, які здатні локалізувати або не допустити виникнення зазначених проблем.

В Україні публічна сфера, яка виникла в результаті трансформаційних процесів 90-х рр. XX ст., є достатньо слабкою та не здатна повноцінно виконувати свої функції, передусім через вплив фінансово-політичних груп інтересів. Водночас, починаючи з 2014 р. можливості її впливу на вироблення та реалізацію публічної політики розширилися за рахунок активізації інститутів громадянського суспільства та громадськості загалом.

Це, у свою чергу, актуалізує необхідність інституціоналізації Government Relations в Україні як своєрідного механізму комунікації між владою, бізнесом та громадянським суспільством, що сприяє гармонізації відносин у зазначеному форматі на консенсусній основі, суттєво зменшує транзакційні витрати сторін у досягненні їхніх цілей та, синтезуючи приватні інтереси в суспільстві, трансформує їх у суспільні інтереси. Виходячи з цього вивчення теорії та практики Government Relations, у тому числі на прикладі розвинених країн світу, з подальшою імплементацією відповідного досвіду в Україні, є перспективним напрямом наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Арндт Х. *Vita activa, или О деятельной жизни* / Х. Арндт ; пер. с нем. и англ. В. В. Библихина. – СПб. : Алетей, 2000. – 348 с.
2. Дьюи Д. *Общество и его проблемы* / Д. Дьюи ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, А. Б. Толстова, Е. Н. Косиловой. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 160 с.
3. Корбат Ф. Е. Информационная политика и публичная сфера наднациональных институтов Евросоюза как процесс преодоления кризиса легитимности / Ф. Е. Корбат // *Известия высших учеб. заведений. Поволжский регион. Общественные науки.* – 2014. – № 2 (30). – С. 20–26.
4. Коэн Дж. *Гражданское общество и политическая теория* : пер. с англ. / Дж. Коэн, Э. Арато ; общ. ред. И. И. Мюрберг. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2003. – 784 с.
5. *Публичная сфера: теория, методология, кейс-стади* : монография / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова. – М. : ООО «Вариант»: ЦСПГИ, 2013. – 360 с.
6. Риттер М. *Политическая сфера как идеал политической культуры* / М. Риттер // *Граждане и власть: проблемы и подходы* / под ред. Г. М. Михалевой, С. И. Рыженкова. М. – СПб. : Летний сад, 2001. – С. 12–27.

References

1. Arendt Kh. *Vita activa, ili o dejatelnoj zhizni* [Vita Activa or about active life]/ Translated from German and English by V.V. Bibikhin. – St. Petersburg : Aleteja, 2000. – 348 p.
2. Djuj D. *Obshchestvo i ego problem.* Perevod s angl. I.I. Miurberg, A.B. Tolstova, E.N. Kosilovoi [Society and its problems. Translated from English by I.I. Miurberg, A.B. Tolstova, E.N. Kosilova]. – Moscow : Idea-Press, 2006. – 160 p.
3. Korbat F.E. *Izvestija vysshykh uchebnykh zavedenij. Povolzhskij region. Obshchestvennye nauki* [News of highly educational institutions. Povolzzie region. Social studies]. – 2014. – Vol. 2 (30). – p. 20–26.
4. Koen J. *Grazhdanskoe obshchestvo i politicheskaja teorija* [Civil society and political theory]/ Translated from English/ Edited by I.I. Miurberg. – Moscow : Ves Mir, 2003. – 784 p.
5. *Publichnaja sfera: teorija, metodologija, kejs stadi: kollektiv. Monogr.* [Public sphere: theory, methodology, case study: collctive monograph]/ edited by E.-R. Yarska-Smirnova, P.V. Romanov. – Moscow : ООО Variant: STSPGI, 2013. – 360 p.
6. Ritter M. *Grazhdane i vlast: problemy i podkhody* [Citizens and Society: problems and approaches]

7. Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України 2002–2013 роки : звіт за даними дослідження / упоряд. Любов Паливода. – К. : [БФ «Творчий центр ТЦК»], 2014. – 88 с.
8. Edwards A. Scientific expertise and policy-making: the intermediary role of the public sphere / A. Edwards // *Science and Public Policy*. – 1999. – Vol. 26 (3). – P. 163–170.
9. Gould C. Diversity and Democracy: Representing Differences / C. Gould // *Democracy and difference : contesting the boundaries of the political* / edited by Seyla Benhabib. – Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1996. – P. 171–186.
10. Habermas J. Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research / J. Habermas // *Communication Theory*. – Vol. – 16 (4). – P. 411–426.
11. Jürgen Habermas on Society and Politics: A Reader / edited by Steven Seidman. – Boston : Beacon Press, 1989. – 324 p.
12. O'Donnell S. Analysing the Internet and the Public Sphere: The Case of Womenslink / S. O'Donnell // *Javnost – The Public*. – 2001. – Vol. 8. – № 1. – P. 39–58.
13. Zimmermann A. Governmentality, political field or public sphere? Theoretical alternatives in the political sociology of the EU / A. Zimmermann, A. Favell // *European Journal of Social Theory*. – 2011. – 14(4). – P. 489–515.
- / edited by G. I. Mikhailevskaia, S.I. Ryzhenkov, Moscow-St. Petersburg, Letnij Sad, 2001. – P. 12–27.
7. Stan i dynamika rozvytku organizatsij gromadianskogo suspilstva Ukrainy 2002-2013 roky: Zvit za danymy doslidzhennia [Condition and dynamics of the civil society of Ukraine organization development 2002-2013: Report on the exploration data] / Compiled by Liubov Palyvoda. – Kiev : BF "Tvorchij tsentr TCK", 2014. – 88 p.
8. Edwards A. Scientific expertise and policy-making: the intermediary role of the public sphere / A. Edwards // *Science and Public Policy*. – 1999. – Vol. 26 (3). – P. 163–170.
9. Gould C. Diversity and Democracy: Representing Differences / C. Gould // *Democracy and difference : contesting the boundaries of the political* / edited by Seyla Benhabib. – Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1996. – P. 171–186.
10. Habermas J. Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research / J. Habermas // *Communication Theory*. – Vol. – 16 (4). – P. 411–426.
11. Jürgen Habermas on Society and Politics: A Reader / edited by Steven Seidman. – Boston : Beacon Press, 1989. – 324 p.
12. O'Donnell S. Analysing the Internet and the Public Sphere: The Case of Womenslink / S. O'Donnell // *Javnost – The Public*. – 2001. – Vol. 8. – № 1. – P. 39–58.
13. Zimmermann A. Governmentality, political field or public sphere? Theoretical alternatives in the political sociology of the EU / A. Zimmermann, A. Favell // *European Journal of Social Theory*. – 2011. – 14(4). – P. 489–515.